

ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД КИЇВСЬКОЇ РУСИ

© Колич О. І., 2014

Здійснено аналіз особливостей господарсько-правових відносин у Київській Русі. Висвітлено основні джерела права, а також особливості станового поділу у Києворуській державі та відмінності між обсягом економічних прав представників різних станів.

Ключові слова: господарсько-правові відносини, економічні права, Київська Русь, Руська Правда, право власності.

О. И. Колич

ОСОБЕННОСТИ ХОЗЯЙСТВЕННО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРИОД КИЕВСКОЙ РУСИ

Осуществлен анализ особенностей хозяйственно-правовых отношений в Киевской Руси. Освещены основные источники права, а также особенности сословного деления в киеворусских государстве и различия между объемом экономических прав представителей разных сословий.

Ключевые слова: хозяйственно-правовые отношения, экономические права, Киевская Русь, Русская Правда, право собственности.

O. I. Kolych

FEATURES OF THE ECONOMIC AND LEGAL RELATIONS IN THE PERIOD OF KIEVAN RUS

The paper analyzed the characteristics of economic and legal relations in Kievan Rus. The basic source of law, and especially the caste division in Kyiv Rus state and the difference between the amount ekonomychnih rights of different classes.

Key words: economic and legal relations, economic rights, Kievan Rus, Ruska Pravda, ownership.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку та закріплення на державному та міжнародному рівні основних прав, зокрема й економічних, на особливу увагу заслуговує процес становлення, закріплення та розвитку цих прав на території першої Української держави, становлення та розвиток господарсько-правових відносин, а також особливості правового регулювання права власності та обсяг цього права для різних прошарків тогочасного суспільства.

Мета роботи – проаналізувати особливості господарсько-правових відносин у період Києворуської держави.

Стан дослідження. Над дослідженням історії держави і права України працювала значна кількість науковців, зокрема З. Боярська, П. Захарченко, І. Терлюк та ін. Вивченням економічної

історії України займалися Р. Васильєва, Л. Горкіна, Б. Лановик, М. Лазарович, Н. Петровська, П. Пеняк, В. Чайковський. Історії України присвячені праці Л. Копиленко, А. Чайковської, І. Крип'якевича та ін. Саме на основі зазначених праць здійснений аналіз економічних прав періоду Київської Русі.

Виклад основних положень. Більшість дослідників сходяться на тому, що Київська Русь була феодальною державою. Вона виникла в умовах формування та розвитку феодальної власності та поділу суспільства на два прошарки: пршарок феодалів, які мали земельні угіддя, та прошарок феодально-залежного населення, яке складалося переважно із селян, яким у користування та за умови несення служби або ж за умови певної плати надавалися невеликі земельні ділянки.

Зазначений становий поділ визначав суспільний устрій Київської Русі та з розвитком майнових феодальних відносин остаточно сформувався. Стани у Київській Русі поділялися на групи. Панівний клас феодалів, до яких належали князі, бояри та духовенство, мали землю. Найбагатшими на Русі були князі. Князі заводили власні господарства, які дістали назву “жизнь” (вотчина). Як верховний власник землі, великий князь мав право на частину додаткового продукту з підвладної території, що вилучався через податки (данина, судові збори) [5, с. 97].

Суспільні відносини у Київській Русі регулювалися нормами “Руської правди”. Відомо про три редакції “Руської правди”: коротка, просторова та скорочена. Саме у просторовій “Руській правді”, яка пов’язується з іменем Володимира Мономаха, знаходяться норми, які регулюють не лише кримінальні відносини (як у попередній редакції – короткій “Руській правді”), а й цивільні. Так, у ній містилися норми, що регулювали порядок укладення окремих договорів і встановлювали відповідальність за їх порушення. Детально регулювалися правовідносини між феодалом-боргодавцем і залежним від нього селянином-закладником (закупом).

Право феодальної власності мало ієрархічний характер. Князі надавали на умовне володіння землі боярам та дружині. Оскільки верховна власність на землю була в руках князя, то приватна власність на землю не була непорушною. Не існувало механізму захисту від конфіскації державою (князем) боярського та церковного землеволодіння. Таке становище деякою мірою забезпечувало систему економічної підпорядкованості [2, с. 208].

Бояри були найчисленнішою групою феодалів, і у їхній вланості знаходилися великі землеволодіння. До напіввільного населення належали вільні общинники (смерди), закупи, рядовичі, ізгої та холопи.

Найчисленнішою групою напіввільного населення у Київсько-Руській державі були смерди, тобто особисто вільні селяни, що “сиділи” на державних (“окняжених”) землях, сплачували данину та виконували на користь князя повинності (постачання транспорту для потреб князівської адміністрації, будівництво міст і укріплень тощо) [3, с. 65].

Ізгоями називали людей, які втратили “законний” зв’язок із своїм соціальним середовищем (колишні смерди, які позбулися землі й засобів виробництва, збанкрутілі купці, діячі духовенства, що не могли відправляти церковну службу, князі, які не мали престолів). Проте слід зазначити, що закон охороняв їх як вільних людей.

Закупам називали групу колишніх смердів, які повинні були відпрацювати грошову позику (“купу”), отриману від землевласника.

За правовим становищем до смердів були близькими рядовичі, – люди, що потрапили в економічну кабалу, юридично оформивши свій стан спеціальним договором – “рядом”, який виступав у двох формах – договору-найму і договору-позики.

У давньоруських містах населення поділялося на дві основні категорії – міську аристократію (князі і бояри, князівська адміністрація, багате купецтво, заможні ремісники, вище духовенство, у чийх руках зосереджувалися великі багатства), й міські низи (ремісники, дрібні торговці, челядь. Більша частина цього люду в X– XI ст. була залежною від своїх хазяїв, проживала на їхніх садибах). Значну частину міського населення на Русі становили мешканці, зайняті у сфері сільськогосподарського виробництва [6, с. 35].

Однією з найважливіших суспільно-політичних сил у Київській Русі була Руська православна церква, яка від самого початку ставилася в економічну залежність від світської влади. Та згодом церква стала власником землі, тобто почала одержувати певну економічну самостійність. Київські

князі дарували церкві не лише майно, а й землю. Десятина з часом перетворювалася з частки князівських доходів на особливу данину, яку церкви стали збирати самостійно через своїх чиновників-десятинників.

У X–XII ст. активно формувалися васальні відносини у давньоруському суспільстві: за вірну службу князь дарував своїм боярам та дружинникам міста і села. Дарувалася не територія, а право стягувати податки. Так склалася помісна форма феодального землеволодіння, яка не передбачала передачі землі в спадок та її відчуження без згоди князя. Згодом поширення набирає вотчина – спадкове володіння, що могло вільно відчужуватися (продаватися, передаватися в спадок, даруватися) [3, с. 78].

Хоча процес утвердження феодальних господарських відносин у Київській Русі загалом збігався із загальноєвропейськими тенденціями, він мав і свої особливості. По-перше, у Давньоруській державі феодализм зароджувався на основі первіснообщинного ладу, східнослов'янське суспільство перескочило через рабовласницький етап розвитку. По-друге, на Русі темпи феодалізації були уповільненими порівняно з Європою, де ще з античних часів прижилися традиції приватної власності; по-третє, виникнення та становлення великого землеволодіння не призвело до масового обезземелення селян, оскільки в межах державної території існувала значна кількість незаселеної, господарськи неосвоєної землі [8, с. 352].

У період феодализму основним засобом виробництва була земля. Правовим підґрунтям та економічною основою отримання ренти феодалами було право володіння феодалами на землю.

Позаекономічний примус у вигляді прямого насильства та економічна кабала смердів були характерними ознаками формування відносин залежності. У Київській Русі існувало три види ренти, які відображали динаміку соціально-економічного розвитку. “Полюддя” було формою натуральної ренти. Відробіткова рента з’явилася у результаті захоплення феодалами земель общин та формування вотчини. У X ст. зародилася грошова рента, яка з часом стала найпоширенішою. Для її виникнення вирішальну роль відіграв розвиток товарно-грошових відносин.

Сільське господарство було основною галуззю економіки Київської Русі. Особливе значення мало землеробство. Це сталося за рахунок використання досконалих та різноманітних знарядь праці та різних, залежно від географічних умов, систем обробітки. У сукупності ці чинники сприяли високому рівню продуктивності зернового господарства. Здобутки в землеробстві в поєднанні із значними площами пасовиськ та сінокосів були підґрунтям для розвитку приселищного скотарства. Допоміжними галузями господарства стали промисли – бджільництво, мисливство, рибальство [4, с. 105].

Важко переоцінити роль ремесла у Київській Русі. У зазначений період налічували близько 60 видів ремесел, таких як залізообробне, гончарне, ювелірне, ткацьке виробництва. Організація ремесел відображала процес розвитку феодальних відносин. Ремісників поділяли на міських, сільських та вотчинних. Сільське ремесло було простішим, менш різноманітним та менш якісним. Найрозвиненішими видами ремісництва була металургія та обробка заліза.

Прогресуюче відокремлення ремесла від землеробства, диференціація ремісничих спеціальностей, концентрація та організація ремісників зумовили піднесення торгівлі та зростання міст. Розквіту Київської Русі сприяло й те, що її територія була вкрита мережею важливих міжнародних торговельних шляхів. Одним із найдавніших і освоєних був “грецький” шлях (“із варяг в греки”), що через Дніпро поєднував Прибалтику та Причорномор’я. “Шовковий” шлях, який пролягав через Наддніпрянщину, з’єднував Центральну Європу з Середньою Азією та Китаєм. “Соляний” та “залізний” були сполучною ланкою між Кавказом та Прикарпаттям [7, с. 122–125].

Активізація відносин торгівлі, виникнення нових торгових операцій були вирішальними чинниками становлення у Київській Русі грошової системи. У II–III ст. в Україні з’явилися перші римські монети. Згодом в обіг була введена специфічна монета східних слов’ян – куна. Проте збільшення обсягів торгових операцій зумовило появу нової лічильної одиниці – гривні, яка дорівнювала 50 кунам. З часом м’які хутряні гроші витіснила тверда валюта – гривня (злиток срібла завважки 160–196 г). У XIII ст. в обіг вводиться срібний зливочок – карбованець. У період князювання Володимира Великого почали карбувати перші вітчизняні монети – золотники та срібляники. Проте аж до XIV ст. основним цінним еквівалентом було хутро, незважаючи на існування металевої валюти. Починаючи із XIV ст., відбувалося масове карбування монет, які стали основним платіжним засобом.

Доволі розвиненим у Київській Русі було зобов'язальне право. Руська правда регламентувала як зобов'язання за нанесення школи, так і зобов'язання із договорів. Невиконання зобов'язання давало потерпілому право на особу, яка його порушила, а не на його майно. Також застосовувалися майнові стягнення та відшкодування збитків [1, с. 89].

Найпоширенішими були договори купівлі-продажу, займу, поклажі.

Високий рівень торгівлі в Київській Русі змусив законодавця включити в Руську Правду цілий устав банкрутства.

Руське право знало і договір особистого найму. При цьому наймитів, як правило, перетворювали у залежних людей.

Висновки. Отже, у період Київської Русі почали формуватися феодальні відносини. Відбувається становлення системи приватного землеволодіння, ускладнюється ієрархія панівного класу, інтенсивно проводиться диференціація феодально залежного населення.

Сільське господарство було основною галуззю економіки. Відбувався пошук нових технологій для обробки землі, постійно вдосконалювалися знаряддя праці. У містах концентрувалися ремісники, ремісництво відокремилось від землеробства. У результаті активізації торгівлі та обміну виникає грошова система.

Провідною галуззю економіки цього часу було сільське господарство, розвиток якого спирався на традицію та досвід попередніх поколінь. Дедалі енергійніше йшов пошук нових технологій обробки землі, вдосконалювалися знаряддя праці. Відокремлення ремесла від землеробства, концентрація ремісників у містах, активізація обміну та торгівлі сприяли становленню грошової системи.

Основним засобом виробництва була земля, яка, однак, не перебувала у приватній власності, і могла бути конфіскована князем. З початку існування Київської Русі навіть церковні землі не перебували у приватній власності, проте згодом церква одержала певну економічну самостійність, ставши власником землі та подарованого майна. Князі сплачували на потреби церкви своєрідний податок – десятину.

Для X–XII ст. характерним був розвиток васальних відносин, феодального землеволодіння. Формувалися феодальні господарські відносини, економічною основою яких була земля, на якій працювало феодально залежне населення. Окрім того, на користь феодала селяни змушені були сплачувати ренту.

Отже, сільське господарство, зокрема землеробство, було основною галуззю господарства, хоча певного розвитку досягли і промисли.

Важливе місце в господарському житті давньоруського суспільства належало ремеслу (гончарство, ювелірне, ткацьке виробництво, металургія, обробка заліза тощо). При цьому сільське ремесло відрізнялося від міського.

Відокремлення ремесла від землеробства, диференціація ремісничих спеціальностей, концентрація та організація ремісників зумовили піднесення торгівлі та зростання міст, розвиток міжнародних торгових шляхів. Ці фактори зумовили становлення та розвиток грошової системи.

1. Боярська З. І. – *Історія держави і права України: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц.* / З. І. Боярська. – К.: КНЕУ, 2001. – 280 с.
2. Захарченко П. П. *Історія держави та права України: навч. посіб. для дист. навч.* / П. П. Захарченко. – К.: Університет “Україна”, 2005. – 208 с.
3. *Історія економічної думки України: навч. посіб.* / Р. Васильєва, Л. Горкіна, Н. Петровська та ін. – К., 1993. – 451 с.
4. Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство* / І. Крип'якевич. – К., 1984.
5. Лановик Б. Д. *Економічна історія: курс лекцій* / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович, В. Ф. Чайковський / за ред. Б. Д. Лановика. – 2-ге вид., перероб. – К.: Віктар, 2000. – 300 с.
6. Медіссон В. В. *Основи філософії приватного права: навч. посіб.* / В. В. Медіссон. – *Наук.-дослід. ін-т приватного права і підприємництва АПрН України.* – К.: Школа, 2004. – 143 с.
7. Пеняк П. *Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії* / П. Пеняк // *Укр. істор. журнал.* – 1995. – № 1.
8. Терлюк І. Я. *Держава і право в Україні: сторінки історії: навч. посіб.* / І. Я. Терлюк. – Львів: Сполом, 2008. – 352 с.
9. *Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб.* / А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко, та ін. – К.: Юрінком інтер, 2003. – 656 с.